

Detinjstvo u istoriji – između ideje i prakse

Tomanović Mihajlović Smiljka

„Detinjstvo u istoriji – između ideje i prakse“, *Sociologija*, Vol. XXVIII, No. 2., Beograd 1996.

Uvod

Osnovni postulat na koje se zasniva nastajuća nova paradigma sociologije detinjstva je da je detinjstvo društvena tvorevina, socijalni konstrukt (Tomanović, 1993). Nasuprot gledištu koje proističe iz prevalencije moderne ideje “rasta” ili “razvoja”, a koje detinjstvu pripisuje konotacije “prirodnosti” i “univerzalnosti”, sociologija detinjstva tumači kao specifičnu kulturnu i strukturalnu karakteristiku različitih društava. Sa stanovišta pojedinaca kao aktera u svakodnevnom životu detinjstvo je tvorevina određenog društveno-kulturnog i istorijskog konteksta, a sa stanovišta teoretičara – određenog teorijskog gledišta. Po mišljenju nekih autora, o detetu možemo govoriti kao o „kulturnom otkriću“, s obzirom da su različite kulture – gledano uporedno sinhronijski i istorijski – „izmislile” različitu decu, kao što su to učinili i razni društveni teoretičari, pre svega filozofi i psiholozi (Kessen, 1983).

Različitost shvatanja i sadržaja detinjstva, kao i shvatanja starosne klasifikacije kao principa društvene diferencijacije i stratifikacije u raznim kulturama, dokumentovali su brojnim istraživanjima antropolozi i na taj način demantovali tezu o međukulturnoj univerzalnosti detinjstva.

Istorijskom kontekstualnošću ideje i sadržaja detinjstva u zapadnoj kulturi bavi se istorija detinjstva. Od svojih početaka, koji se vezuju za objavljivanje klasičnog Arijesovog dela „Dete i porodični život pod starim režimom” 1960. godine, problematika detinjstva u istoriji je inspirisala brojna istraživanja, tako da se sa pravom govori o novom polju proučavanja u okviru istorije porodice, o novoj disciplini društvene istorije. Kao i većina problematike koja se tiče različitih aspekata društvene istorije, i istorija detinjstva je područje u kojem su prisutne brojne polemike.

Neki autori smatraju da se u okviru istorije detinjstva mogu razlikovati dva fokusa prouča-

vanja: deca kao predmet kulturnih definicija i deca kao predmet formalnih institucija sistema (Bellingham. 1988: 348). Drugim rečima, detinjstvo se javlja dvostruko: kao kulturni konstrukt i kao sadržaj različitih društvenih ustanova. Pošto se potonje područje više bavi istorijom institucija koje su posvećene deci nego samom decom u tim institucijama, odlučili smo da analizu koncentrišemo na problematiku koja se tiče društveno-kulturne konstrukcije detinjstva.

Koncept detinjstva obuhvata tri osnovna nivoa kojima korespondiraju tri pristupa njegovom proučavanju. To su:

- **ideja detinjstva** - odnosno simboličke predstave o detetu, normativni model deteta i odrastanja, stavovi i sl.;
- **praksa detinjstva** - obuhvata stvarni položaj dečeta u porodici i društvu, odnose, postupke, aktivnosti i sl.;
- **kultura detinjstva** - odnosi se na unutrašnji svet deteta, njegov doživljaj i sliku sveta, aktivnosti i interakcije među decom, i sl. (Kon, 1991:37).

Drugim rečima, koncept i pristup detinjstvu kao društvenoj tvorevini obuhvata tri različita aspekta, odnosno definicije detinjstva:

- detinjstvo kao **skup ideja i stavova**;
- detinjstvo kao **skup odnosa i aktivnosti**
- detinjstvo kao **dečiji svet**.

Osnovni polemike vezane za istoriju detinjstva proističu, po našem mišljenju, iz nerazlučivanja, nepovezivanja ili pogrešnog povezivanja ovih sadržaja pojma detinjstva i njima odgovarajućih nivoa analize. Ovaj rad predstavlja pokušaj da se u opštim crtama prikažu osnovni problemi istorije detinjstva i izvori polemika unutar njih.

Naša analiza će se koncentrisati na probleme ideje i prakse detinjstva i njihovog odnosa. S obzirom da je problematika kulture detinjstva malo

proučavana u istorijskoj perspektivi, o njoj će manje biti reči.

Nastanak i razvoj moderne ideje detinjstva

Tezu o nastanku moderne ideje detinjstva u novovekovnoj zapadnoj Evropi koja dominira socijalnoistorijskim proučavanjima poslednje tri i po decenije prvi je formulisao Filip Arijes u pomenutom delu (Arijes, 1989). S obzirom da je njegovo stanovište dobilo široku podršku u naučnim krugovima i javnosti, postalo je uvreženo o njemu govoriti kao o „Arijesovoj tezi”.

Osnovni Arijesov stav je da detinjstvo kao društvena činjenica kakvu danas poznajemo nije oduvek postojalo: ono je proizvod novovekovnog građanskog društva. Arijesova analiza francuskog društva pokazuje da u srednjem veku ne postoji ideja o detinjstvu kao posebnoj fazi u ljudskom životu. Nakon prvih godina života, kada je jedva primećivano njihovo prisustvo, deca su automatski prelazila u svet odraslih, što je obeleženo njihovim učesćem u radnom procesu i životu domaćinstva. U društvu koje se ne diferencira prema uzrasnim već prema statusnim kategorijama, koncepti deteta i odraslog ne postoje. Na osnovu analize sekundarnih istorijskih izvora, kao što su ikonografija, književnost i pisani dokumenti, Arijes nalazi dokaze za svoju tvrdnju o nepostojanju lika deteta u srednjovekovnoj ikonografiji, u nepostojanju izdiferencirane dečje odeće i igara, u odsustvu moralnih stega i seksualnog zazora pred decom, u nepostojanju termina za dete, kao ni posebnog jezika obraćanja deci i sličnom.

Formiranje koncepta detinjstva i promena stava prema deci, pojava koju naziva „otkriće detinjstva”, odigrala se prema Arijesu postepeno u periodu od XVI do XVIII veka. Dete je u XVI veku otkriveno kao „izvor zabave i opuštanja”, „predmet maženja”. Tokom XVII veka postepeno prodire saznanje da su deca različita od odraslih, pre nego njihove umanjene replike. Moralisti decu počinju da posmatraju kao nevina i nezaštićena Božija stvorenja kojima je potrebna posebna briga, zaštita i disciplinovanje. Ovim se konceptima u XVIII veku pridružuje i briga za fizičku dobrobit deteta, tako da od tada dete postaje centralna figura u porodici oko koje se razvija nova porodična osećajnost. Arijesovo osnovno stanovište je sa određenim varijacijama, podržano od strane mnogih autora koji su istraživali druga zapadna

društva. Tako Džon Demos (John Demos) u istraživanju puritanske kolonije u Plimutu (Masačusets, SAD) iz 1630. godine, pokušava da rekonstruiše stvarni život deteta, istovremeno kritikujući Anjesa što to nije činio (Demos, 1970). Svoje zaključke, međutim, on zasniva na istraživanju fizičkih činjenica, kao što su: veličina kuće, nameštaj, tip odevanja i na analizi dokumenata, kao što su testamenti i zvanični izveštaji o koloniji. Demosovi zaključci se slažu sa Arijesovim: detinjstvo se u ovoj koloniji jedva opazalo kao poseban period, odnosno nije postojao osećaj da deca mogu biti posebna grupa sa vlastitim potrebama i interesima.

U istraživanju porodičnog života u Engleskoj, Lorens Stoun iznosi tezu da su tokom Srednjeg veka interesi pojedinca bili podređeni interesima grupe, te su, stoga, deca bila zapostavljena (Stone, 1977). Edvard Šorter ide dalje tvrdeći da su se deca nalazila toliko nisko na društvenoj lestvici, bila tako malo cenjena, da nisu ni smatrana ljudskim bićima (Shorter, 1976).

Značajna promena u stavu prema detinjstvu odigrala se, prema autorima škole „istorije osećajnosti” (Anderson, 1980), u XVIII i XIX veku. Arijes ovu prometnu povezuje sa prodorom školstva i moralističke filozofije. Prema njegovom mišljenju, „otkriće detinjstva”, odnosno stvaranje novovekovne ideje detinjstva i njoj odgovarajućih stavova prema detetu, rađa i novi, do tada nepoznat vid porodične osećajnosti. Drugim recima, svojim afektivnim koncentrisanjem oko deteta nuklearna porodica postaje ono što se danas naziva „detecentrična porodica” („child-centered family”).

Drugi autori, međutim, smatraju da je otkriće detinjstva proizvod obimnijih promena na planu osećajnosti. Tako Stoun govori o prodoru „afektivnog individualizma”, a Šorter o „domestifikaciji” („sklonosti ka porodici”). Moderno detinjstvo nastaje dok se buržoaska porodica okuplja oko novootkrivenih porodičnih vrednosti unutar nove bračne privatnosti (Anderson, 1980).

Nastanak moderne ideje detinjstva je prema većini autora proizvod modernosti i buržoaskog etosa. Ova promena je kognitivne prirode, a vodi promeni stavova i ponašanja roditelja i zajednice, odnosno povećanju roditeljske ljubavi i društvene brige za decu. Tako Somervil govori o „detecentričnosti” kao proizvodu modernizacije,

odnosno orijentacije ka budućnosti kao njenog sastavnog dela, što je obeležje razvoja modernih društava zapadne civilizacije, a uslovalo je da se na decu gleda kao na „budućnost društva“ (Somerville, 1982).

Nakon spoznaje o specifičnosti detinjstva kao faze u životnom ciklusu, kao i posebne prirode i potreba dece, razvoj naših stavova prema deci je bio pod stalnim uticajem trenutno preovlađujućih ideoloških paradigmi, a posebno teorija o detinjstvu. Modeli detinjstva koji se šire kroz teorije filozofa i psihologa, kroz knjige i priručnike o nezi dece, kroz umetnost i popularnu kulturu, kroz biografije, usmena predanja i sl., oblikuju dominantnu praksu vaspitanja i obrazovanja.

U modernoj zapadnoj civilizaciji Kleverli i Filips prepoznaju nekoliko takvih modela koje nazivaju „vizijama detinjstva“:

- **environmentalistički model** - dete kao „tabula rasa“ (eng. *environment*, okolina, sredina);
- **puritanski** - dete kao nosilac prvobitnog greha čiju volju treba slomiti;
- **rusoovski** - slobodno dete;
- **evolucionistički** - ontogeneza ponavlja filogenezu;
- **frojdijanski** - o ne-nevinosti detinjstva;
- **socijalizujuć** - o društvu koje dominira nad detetom;
- **bihejvioristički** - o uslovljenom detetu;
- **razvojni** - o stupnjevitom razvoju deteta
- **tehnološki** - o detetu kao mašini koja misli (Cleverley J. & D. C. Philips, 1986).

Analizirajući dominantne trendove u vaspitanju dece od XVIII do XX veka – odnosno „široke sociološke pokrete koji se mogu otkriti u praksi vaspitanja dece u poslednjih dve stotine godina“ – Džon i Elizabet Njusun su izdvojili nekoliko osnovnih skupova ideja koje su nazivali „moralnostima“ (Newson, J. & E., 1974: 80).

„Religijska moralnost“ potekla od evangelista bila je dominantna u XVIII i XIX veku i njeni zagovornici su instirali na tome da detetova volja mora biti slomljena. Tokom dvadesetih godina XX veka „medicinska moralnost“ je propovedala da dete mora razviti samokontrolu tako što će formirati čvrste navike u najranijim godinama. Nju je nasledila „moralnost prirodnog razvoja i potreba“ koja je uticala na razvijanje interesovanja za prirodni intelektualni i društveni razvoj deteta i na

više popustljivosti u vaspitanju.

„Moralnost zabave“ je trend koji se razvio četrdesetih godina u Americi, da bi se, šireći se na druge prostore, zadržao i do danas. Deca nisu predmet autoritarnog vaspitanja, već zabave i uživanja. Zabava i igra nisu, međutim, postale samo dozvoljene, već se postavljaju kao imperativ pred roditelje (Wolfenstein, 1955). Promena u praksi vaspitanja može se opisati kao kretanje od potpune kontrole i obuzdavanja nagona kod beba i male dece do potpune popustljivosti.

Vizije detinjstva o kojima govore Kleverli i Filips još su jasnije u književnosti. Za prosvetitelje detinjstvo ima samo instrumentalni značaj. Naime, postoje dete „kandidat za čoveka“ za njega postoji interesovanje samo kao za objekat vaspitanja. U romantizmu se, međutim, javlja „kult detinjstva“ u kojem deca nisu deca već simboli idealnog sveta. Njihova nesposobnost i nevinost „srećnih divljaka“ se suprotstavlja hladnom i izopačenom svetu koji simbolizuju odrasli (Kon, 1991).

U svojoj istoriji evolucije ideja o detinjstvu, Somervil tvrdi da je ova romantičarska (rusoovska) lažna glorifikacija nanela mnogo štete deci, pošto je skoro do XX veka sprečavala sagledavanje detetovih stvarnih mogućnosti i potreba (Somerville, 1982). Tek su naučna saznanja od Darvina preko Frojda do savremene razvojne psihologije „demitologizovala“ decu ukazavši na njihovu stvarnu prirodu koja nije nemoćna, nevina, aseksualna i intrinistički (suštinski, unutrašnji) dobra. Ovo skidanje dece sa pijedestala andeoskih bića je omogućilo da se, bez predrasuda koje nameće gledište odraslih, sagleda stvarno dete.

Sumirajući rezultate prethodne rasprave možemo zaključiti da postoji velika saglasnost autora da ideja detinjstva ima svoju istorijsku kontekstualnost. Ranije neprepoznavano kao posebna faza u razvoju čoveka, detinjstvo je postepeno otkrivano sa razvojem građanskog društva, da bi XVIII vek predstavljao prekretnicu u njegovoj spoznaji. Proizvod modernosti i buržoaskog etosa, ideja detinjstva nastavlja svoj razvoj pod uticajem dominantnih ideoloških paradigmi i trendova.

Praksa detinjstva u istorijskoj perspektivi

Sagledavanje razvoja moderne ideje detinjstva izgleda manje ili više neproblematično. Problem

nastaje prilikom prelaska sa ideje na praksu detinjstva, odnosno sa analize ideoloških obrazaca na analizu konkretnih postojećih postupaka i odnosa koji su činili svakodnevni život dece ili sadržaj detinjstva u prošlosti.

Prvenstveni fokus Arijesovog dela kao i radova njegovih sledbenika su stavovi odraslih prema deci i detinjstvu, pre nego stvarni sadržaj detinjstva u prošlosti (Meckel, 1984: 415). To, međutim, ne znači da njihovi radovi ne sadrže tvrdnje i dokaze koji se tiču odnosa roditelja i dece, kao i postupaka koji čine praksu socijalizacije.

Osnovno obeležje odnosa roditelja prema deci u srednjem veku, po ovim autorima, jeste ravnodušnost (indiferentnost). Iako je postojao bezlični emotivni odnos, odnosno naklonost, odnos roditelja prema deci je bio distanciran i formalan. Tako Arijes govori da ne treba mešati osećanja prema deci sa idejom detinjstva: „U srednjovekovnom društvu, koje smatramo polaznom osnovom, doživljaj detinjstva nije postojao: to ne znači da su decu tada zapostavljali, odbacivali i zlostavljali” (Arijes, 1989: 176).

Ona samo nisu smatrana vrednim posebne pažnje i investiranja posebnih osećanja, jer „čim bi dete prevalilo period najveće opasnosti od smrti – kada su izgledi da preživi mali – poistovećivalo se sa odraslima” (Ibid.: 177)

Osnove indiferentnosti roditelja prema deci Arijes nalazi u neizvesnosti ranog detinjstva - usled velike smrtnosti beba i male dece – i u njegovom kratkom trajanju. Iako u gore navedenom citatu iznosi stav da deca nisu bila zapostavljena i odbacivana, u predgovoru za izdanje iz 1973. godine Arijes prihvata rezultate nekih istraživanja koji govore o uobičajenoj praksi „da se deca koju roditelji ne žele da zadrže jednostavno puste da umru ili da im se 'pomogne' u tome ... Pomoći prirodi da se oslobodi bića koja su tako malo sposobna da žive samostalno, nije se odobravalno, ali se isto tako nije smatralo sramnim” (isto: 20, 21)

Pored navedenih pojava infanticida, odbacivanja i ravnodušnosti prema smrti male dece, dokaze za nepostojanje posebne osećajnosti prema deci autori vide u praksama povijanja, ostavljanja dece same na duži period i slanja dece dojljama. U poslednjem Šorter vidi dokaz da „te majke nije bilo *briga*“ (Shorter, 1976: 204, kurziv u originalu). U nedostatku majčinske brige neki autori vide primarni uzrok visoke smrtnosti odojčadi.

Dokumentovana navodno široko rasprostra-

njena praksa slanja dece na „šegrtovanje“ (*apprenticeship*) tumači se i kao izvor nepostojanja bliskosti između roditelja i dece i kao dokaz za to. Arijes u „šegrtovanju“ vidi dominantan oblik socijalizacije u srednjem veku: „Celokupno vaspitanje i obrazovanje odvijalo se dakle u vidu šegrtovanja, učenja, a tom pojmu davao se daleko širi značaj od onog koji je poprimio kasnije. Deca se nisu zadržavala u roditeljskim domovima, nego su odlazila u druge porodice, uz ugovor ili bez njega, da tu borave i upute se u život, ih da nauče viteške manire, ili neko zanimanje, ili čak da idu u školu i nauče latinska slova. 'Šegrtovanje' treba posmatrati kao široko rasprostranjen običaj, i to u svim slojevima” (Ibid.: 256)

Formiranje ideje o detinjstvu, „otkriće detinjstva“, iniciralo je i promenu odnosa prema deci. Arijes tvrdi da je rastuće interesovanje za decu dovelo do rastuće strogosti discipline i stalnog nadzora: „Svest o jedinstvenosti detinjstva, spoznaja da je ono različito od sveta odraslih, nastaje kroz elementarni doživljaj o njegovoj nejakosti, koji ga spušta na nivo najnižih društvenih slojeva” (Ibid.: 205).

Represivno vaspitanje koje kao glavni metod ima šibanje bilo je uobičajeno za tadašnji školski sistem: „Porodica i škola, zajedno su odvojili dete od društva odraslih... Zajedničko staranje porodice, crkve, moralista i upravitelja lišili su dete slobode koju je uživalo među odraslima. To staranje upotrebilo je na detetu bič, zatvor, kazne namenjene zatvorenicima najnižeg staleža” (isto: 309).

Slično mišljenje podržavaju i drugi autori. Tako Stoun piše da su od XV veka deca podređena strogoj disciplini koja krajem XVI i tokom XVII veka postaje skoro varvarska. Brutalne metode kažnjavanja su, po njegovom mišljenju, uzgredni proizvod veće brige za moral i obrazovanje dece. kao i doktrine „prvobitnog greha” (Stone. 1977: 193). Sa druge strane, Džon Demos piše o represivnom, ali ne i zlostavljajućem odnosu puritanaca prema deci. Iako se nakon najranijeg perioda života, a sa početkom ispoljavanja detetove volje koja je prepoznavana kao jasan znak prvobitnog greha, primenjivana oštra disciplina – puritanska zajednica u XVII veku ima zakone koji sprečavaju roditelje u zlostavljanju dece (Demos, 1970). I Plamb se slaže daje u XVII veku stav prema deci bio autokratski, a odnos skoro surov

(Plumb, 1975).

Najekstremnije je gledište koje zastupa Lojd De Moz u svojoj „psihogenoj teoriji istorije“ koja teži da otkrije psihogene promene roditelja koje su uticale na promene interakcija između roditelja i dece. Rekonstrukciju detinjstva De Moz sprovodi putem analize evolucije roditeljstva koja se odvija kroz šest faza obeleženih različitim stilovima vaspitanja:

1. infanticidni stil (do IV veka);
2. odbacujući stil (od IV do XIII veka);
3. ambivalentni stil (od XIV do XVII veka);
4. dominirajući stil (XVIII vek);
5. socijalizujući stil (XIX vek i prva polovina XX veka) i

6. permisivni stil (počinje polovinom XX veka) (Mause, 1976: 51, 52).

Prema ovom autoru, veći deo istorije detinjstva obeležavalo je nasilje i zapostavljenost dece.

Većina autora se slaže da se najveća promena u odnosu roditelja prema detetu i u praksi vaspitanja odigrala tokom XVIII veka. Arijes smatra da je strogost prethodnog perioda održavala drugačije osećanje nego što je srednjovekovna ravnodušnost i da je bila priprema za novi period „opsesivne ljubavi“ koja će zavladao društvom počevši od XVIII veka (nav. delo: 309). Po njegovom mišljenju, slabljenje školske discipline išlo je uporedo sa novim stavom prema detinjstvu i sa novim osećanjem prema detetu: „koji više nije usredsređen na 'slabosti' deteta i više ne priznaje potrebu da se ono ponižava“ (isto: 206), već se dete priprema za život odraslog pažljivim i postupnim formiranjem ličnosti. Ovde je očigledan prelaz na moderni koncept socijalizacije ili model „socijalizovanog deteta“ koji je obeležio XIX vek. Po mišljenju Anđelke Milić, misaoni prelaz sa koncepta vaspitanja na koncept socijalizacije se odvijao u drugoj polovini XIX i početkom XX veka u delima Dirkema, Djujija, Dž. H. Mida, Kulija i Frojda (Milić, 1982).

Slično kao i u slučaju prethodnih argumenata, sledbenici „Arijesove teze“ ga i ovde podržavaju. Tako Plumb piše da se tokom XVIII veka za decu otvara ceo „novi svet“: knjige, igre, posebna dečija odeća, više zabave i mogućnosti za obrazovanje (Plumb, 1975). On, takođe, konstatuje da su deca bila na dobitku ali i na gubitku, jer je njihov privatni život (naročito polni) bio više pod kontrolom i disciplinom. Promena se može objasniti kao

prelazak sa fizičkih na više psihološke metode disciplinovanja, saglasno prelasku sa puritanskog na socijalizatorski model vaspitanja. U tome se, između ostalih, slažu i Šorter, Stoun i De Moz.

Postoji nekoliko osnovnih determinanti kojima se objašnjava opisana tranzicija u odnosu roditelja prema deci, Linda Polok navodi sledeće:

1. pojavu obrazovnog sistema;
2. promene u strukturi porodice;
3. nastanak kapitalizma;
4. rastuću zrelost roditelja i
5. pojavu duha dobročinstva (Pollock. 1983: 28, 29).

Prema Arijesovom mišljenju, mala grupa moralnih reformatora svojim insistiranjem na značaju obrazovanja bila je odgovorna za odvajanje sveta detinjstva od sveta odraslih. Škole su i odvajale decu od odraslih i produžavale period detinjstva (Arijes, 1989). Obavezno obrazovanje sa produženim trajanjem školovanja, po mišljenju Miterauera i Zidera, uticalo je na homogenost sastava porodice a time i na učvršćivanje emocionalnih odnosa među njenim članovima (Miterauer M. i R. Zider, 1988: 203). O uticaju prodora obrazovanja može se, po našem mišljenju, više govoriti, ako ne i samo, u smislu promene ideje klime, nego u smislu raširene prakse. Naime, preterana težina koju Arijes daje obrazovanju kao determinanti objašnjenja prelaza može se, po našem mišljenju, opravdati samo ukoliko se razvoj školskog sistema tumači kao pokazatelj ali i promotor promene stava prema detinjstvu koji je imao uticaj na širu populaciju. Imajući u vidu veoma nizak i društveno segregisan obuhvat dece formalnim obrazovanjem u zapadnoevropskim društvima sve do kraja XIX veka, očigledno je da se ne može o njemu govoriti kao o dominantnom obrascu prakse vaspitanja koji je uticao na promenu odnosa roditelja prema deci.

O promenama u strukturi porodice kao i u njenoj osećajnosti, nastanku kapitalizma kao i stava – koji Polokova naziva „duhom dobročinstva“ – treba govoriti kao o spletu ulicaja koji čine matricu za objašnjenje promene u praksi detinjstva.

Promene u spoznavanju detinjstva Arijes povezuje sa promenama u porodici – njenoj strukturi i njenom unutrašnjem životu, osećajnosti. Srednjovekovna porodična zajednica je prema ovom autoru, bila šira grupa uklopljena u zajednicu preko svoje „društvenosti“. Zajednički život više generacija srodnika i nesrodnika, „društvenost“ u

smislu otvorenosti prema široj zajednici i nepostojanje doživljaja porodice kao grupe bila su obeležja porodičnog života u Srednjem veku: „U svetu osećanja i vrednosti, porodica nije tako značajna kao rod (pol). Moglo bi se reći da je pripadnost rodu (polu) jedini doživljaj porodice u srednjem veku” (Arijes 1989: 240).

Promenu u doživljaju detinjstva koja je karakteristična za period XVI i XVII veka Arijes tumači kao poseban izraz jedne opštije promene – **doživljaja porodice** (Isto: 237). Istovremeno, novi doživljaj detinjstva, za koji je – insistira Arijes – najzaslužnije širenje školstva, pomaže razvoju nove porodične osećajnosti i modernog doživljaja porodice koji je: „...neposredno vezan za detinjstvo. On se sve više udaljava od brige o očuvanju časti rada ili o nedeljivosti očevine, ili o drevnosti i očuvanju imena: on izvire iz neponovljivog zajedništva roditelja i dece“ (isto: 251)

Napuštanje socijalizacijske prakse „šegrtovanja“ i „povratak dece u porodicu“ uslovio je narastanje svesti o ravnopravnosti dece kao članova porodice. Po Arijesu, to svedoči o prelasku porodice sa tradicionalne forme na modernu porodicu zasnovanu na osećanjima: „Ljubavi između dece i roditelja, staroj koliko i svet, ljudi nastoje da daju novu vrednost, jer na njoj zasnivaju celokupnu porodičnu realnost” (isto: 263)

Komplementarni ovim procesima nastajanja nove osećajnosti sa novim doživljajem detinjstva i oko njega, jesu procesi nuklearizacije porodice, njenog zatvaranja u odnosu na društvenu zajednicu i narastanja njene privatnosti: „Od XVII veka porodica počinje da se udaljava od svog dotadašnjeg društva, i počinje da ga istiskuje iz, sve većeg, prostora namenjenog privatnom životu” (isto: 295)

Privatizacija porodičnog života podrazumeva i privatizaciju njenog životnog okruženja: „Organizacija kuće odgovara novoj potrebi zaštite od sveta. To je moderna kuća, u kojoj su prostorije odvojene, i svaka izlazi na hodnik... Rekli smo da se udobnost rađa u tom razdoblju: ona se javlja u isto vreme kad i intimnost, diskrecija, izolovanost – ona je njihov izraz” (Isto: 295).

Veća intimnost „podrazumeva smanjenu porodicu, koju čine roditelji i deca, iz koje su odstranjeni posluha, klijenti, prijatelji“ (Isto: 297). Jačanje afektivne povezanosti njenih članova i unutrašnje kohezivnost porodice nije, po Arijesu,

kompatibilno sa „društvenošću“ koja je bila obeležje porodičnog života u srednjem veku: „Grupa roditelja i dece, srećna u svojoj samoći, odvojena od ostalog dela društva – to više nije porodica XVII veka, otvorena preplavljujućem svetu prijatelja, klijenata, posluha – to je moderna porodica“ (isto: 300).

Porodica XVIII veka, međutim, još uvek ni moderna jer se „ističe ogromnom društvenošću“ (isto: 301). Ona će to postati tek u XIX veku kada se odvoji od sveta i društvu suprotstavi izolovanu grupu roditelja i dece, koja: „celokupnu energiju ulaže u podizanju dece, svakog posebno i bez ikakve zajedničke ambicije: deca su iznad porodice” (isto: 302).

Ni Arijes, ni njegovi sledbenici ne ulaze u razmatranje uslova i uticaja pod kojima se odvija promena u strukturi porodice. Proces nuklearizacije porodice Arijes konstatuje kao činjenicu i sastavni element modernizacije. S druge strane, mala, nuklearna porodica se proglašava modernom i kao takva tumači kao osnov za rađanje afektivne povezanosti i njene unutrašnje kohezivnosti. Odnos veličine i strukture porodice i procesa industrijalizacije i modernizacije nije, međutim, jednostavan i neproblematičan, već predstavlja pitanje oko koga su se razvile izrazite polemike unutar proučavanja porodice. Ne ulazeći u problematiku širih društveno-ekonomskih uslova i uticaja koji su pratili, ako ne i uslovili pojavu moderne porodice, teoretičari škole „istorije osećajnosti“ su ostali jednostrani u objašnjenju promena u porodici, pa time i odnosa roditelja i dece. Tako Stoun povezuje odnos prema deci sa tipovima porodice („otvorena porodica loze“; „ograničena patrijarhalna nuklearna porodica“; „zatvorena domestikovana nuklearna porodica“) ne objašnjavajući načine njihove promene kao ni činioce prelaska sa jednog tipa na drugi (Stone. 1977). Šorter, na sličan način kao Arijes, vidi tradicionalnu porodicu kao mehanizam prenošenja imanja i statusa sa generacije na generaciju, dok moderna porodica postaje manje zainteresovana za finansijske pozicije, slabi veze sa spoljnim svetom, istovremeno ojačavajući unutrašnje (Shorter, 1976).

Ne umanjujući kritiku za neosetljivost njihove analize na društveno-ekonomske činjenice, možemo ipak utvrditi da su pomenuti teoretičari ukazali na jedno značajno područje društvenosti čime su poljuljali funkcionalističku tezu da je

moderna porodica pasivna posledica i odraz industrijske revolucije. Ukazujući na promene na idejnom i afektivnom planu, ovi su teoretičari ukazali na aktivnu ulogu porodice u procesu modernizacije, pokazavši „da je porodica – kako pre nastupa industrijalizacije, tako i posle njega – predstavljala snažnog idejno-ideološkog i vrednosno-kulturnog posrednika u prihvatanju i uspostavljanju nove organizacije i načina života koji su doneli procvat kapitalizma i njegova industrijska tehnološka organizacija“ (Milić, 1988: 39).

I novi odnos roditelja prema deci je, prema pomenutim autorima, posledica modernog buržoaskog etosa koji se gaji u porodici. Sloun ga naziva „afektivnim individualizmom“, a Šorter ga opisuje kao „talas osećajnosti“ čija je jedna od odlika „sklonost prema porodici“. On čak tvrdi da je „nuklearna porodica stanje svesti, pre nego posebna struktura, ili skup kulturnih aranžmana. Ono što posebno razlikuje nuklearnu porodicu od drugih obrazaca života u zapadnom društvu jeste poseban osećaj solidarnosti koji razdvaja domaću jedinicu od okolne zajednice. To osećanje se naziva sklonošću ka porodici („domesticity“ S.T.M.)” (Shorter, 1976: 205).

Jedni od retkih autora koji povezuju promenu u porodičnoj osećajnosti sa promenom u obrascima produkcije su Miterauer i Zider (nav. delo. 1988). Oni prelazak sa autarkičnog privređivanja u okviru i za potrebe domaćinstva na industrijski način privređivanja povezuju sa promenama u životnom ciklusu porodice. Dok je premoderna porodica zbog potreba održanja stalnog nivoa radne snage često menjala veličinu i stav, dotle je moderna porodica postojanija u svom sastavu. Za razliku od onih autora koji se priklanjaju ideacionom objašnjenju kao što je „otkriće detinjstva“, Miterauer i Zider tvrde da je „verovatnije da bi sve veća rodbinska bliskost unutar porodične grupe trebalo da se objasni postepenim odvajanjem radnog mesta od doma, što se izgleda dešavalo kod sve većeg dela stanovništva. Ovo odvajanje ima iste korene kao i sve postojanije porodično grupisanje, naime, ukidanje kućne grupe kao osnove za proizvodnju. Činjenica da manje jedinice sastavljene od roditelja i dece sada žive zajedno duži vremenski period mora produbiti emocionalne odnose” (isto: 204).

Materijal koji pomenutim autorima služi kao dokaz za potkrepljivanje tvrdnje o promeni u odnosima roditelja prema deci koja se odigrala u

XVIII veku prilično je oskudan. Većina autora se služi sekundarnim istorijskim izvorima kao što su ikonografija, književnost i dokumenti kako da potkrepi tvrdnju o nepostojanju ideje detinjstva u srednjem i ranom novom veku, tako i da dokumentuje promenu koja se kasnije odigrala. Prvenstveno na osnovu analize likovnih izvora Arijes, na primer, tvrdi da se promena u stavu i odnosu prema detinjstvu i deci može videti u pojavi posebne odeće za decu koja je različita od one koju nose odrasli, u pojavi posebnih igara i igračkaka za decu, u iskazivanju posebne ličnosti deteta u umetnosti, u razvoju posebnog diskursa kada se govori o deci i sa decom i si. Slično postupa Stoun kada dokazuje za povećanu pažnju koja je poklanjana detinjstvu vidi u pojavi zabavnih knjiga za decu i prodavnica igračkaka, kao i porodičnih portreta na kojima su deca prikazana kako sede u majčinom krilu. Dokazuje za mali interes za decu i detinjstvo u plimutskoj puritanskoj koloniji Demos nalazi, kao što smo ranije naveli, na osnovu analize veličine kuće, nameštaja, tipa odevanja, kao i analize dokumenata kao što su dokumenti i zvanični izveštaji o koloniji. Zastupnici teze da je visoka stopa smrtnosti odojčadi posledica majčinskog nemara, u njenom opadanju vide dokaz za promenu odnosa prema deci (Pollock, 1983: 28).

Problem mogućnosti zaključivanja o praksi detinjstva i dokazivanja na osnovu sekundarne (a često i oskudne) istorijske građe dovodi nas do jednog značajnog epistemološkog problema. On se može izraziti putem pitanja: koliko je opravdano na osnovu ideološke stvarnosti koja je predstavljena u analiziranim izvorima zaključivati o praktičnoj stvarnosti porodičnog života, posebno o takvom njegovom aspektu kao što je osećajnost. Sa jedne strane, postoji opasnost na koju ukazuje Anderson (nav. delo. 1980) da se neke pojave tumače kao nove zato što su prvi put prikazane. Sa druge strane, nepromišljeno prelaženje sa ideja na praksu, njihovo nerazlučivanje, odnosno poistovećivanje ideja o porodici sa stvarnošću porodičnog života i odnosa u njoj sadrži – po recima A. Milić – ozbiljnu opasnost od „ideologizacije stvarnosti pri kojoj istorijsko istraživanje umesto da služi otkrivanju istine, zapravo daje legitimitet savremenim vladajućim ideološkim predstavama jer ih snabdeva, navodno, iskustvenom istorijskom podlogom” (Milić, 1988: 31).

Rešenje problema sklada ili nesklada između dominantnih ideja i prakse ljudi, ova autorka vidi u

traganju za evidencijom koja bi pokazivala šta se u svakodnevnom životu ljudi u prošlosti stvarno dešavalo, kakvi su bili njihovi odnosi i osećanja, a ne samo ideal i doživljaj tih odnosa. Tu se, međutim, nanovo postavlja problem oskudnih izvora evidencije o življenoj stvarnosti ljudi iz prošlosti.

Upravo na osnovu analize preko četiri stotine primarnih izvora: dnevnika, pisama. Autobiografija, Linda Polok tvrdi da je dominirajuća teza (tzv. „Arijesova“) – stereotip, nastao iz pogrešnog tumačenja istorijskog materijala, sa ciljem da se podrži unapred razvijena teza (Pollock, 1983: 270). Prema ovoj autorki, nikada nije postojao kulturni diskontinuitet koji je obeležio „otkriće detinjstva“. Dokaz da je detinjstvo bilo prepoznavano u svojoj posebnosti i u ranijim vekovima – tvrdi Polokova – nalazi se u činjenici da je normativni model ljubavi prema deci stalno opstojao: roditelji su se uvek ponašali prema normama da su deca emocionalno draga. S obzirom daje ustanovila da su „mogle postojali promene u postupcima hranjenja i neke male promene u stavovima, ali se nije dogodila dramatična promena u praksi podizanja dece u XVIII veku“ – Linda Polok predlaže da istoričari treba svoje napore da usmere ka otkrivanju „upravo zašto je roditeljska briga jedna promenljiva tako čudnovato otporna promeni“ (isto: 270). U potonjem stavu se, međutim, upravo vidi ograničenost analize ove autorke. Postavivši u centar analize roditeljsku brigu, ona razvija u osnovi sociobiološki pristup koji teži da dokaže da je ona univerzalna činjenica, nepromenljiva u svim ljudskim kulturama. Tragajući za izrazima bazične afektivnosti, ponovnim čitanjem dnevnika i autobiografija Linda Polok ispravlja neka preterivanja, ali ne uspeva da porekne da je došlo do značajne promene u odnosu prema deci i uslovima njihovog života (Bellingham, 1988: 349).

Uključivanje, pored analize stavova, društveno-ekonomskih činilaca proširuje saznanja o tome kakvo je detinjstvo u prošlosti stvarno bilo i neminovno ispravlja neke pogrešne (ideologizovane) zaključke. Dobar primer za to je jedna od najzasnovanijih analiza raširene i dugotrajne prakse slanja dece dojiljama u Francuskoj koju daje Sasman (Sussman, 1977; Sussman, 1982). Suprotstavljajući se Šorterovoj tezi daje pomenuta praksa izraz tradicionalne majčinske ravnodušnosti prema malom detetu, Sasman pokazuje da pripadnici slojeva gradskih zanatlija i trgovaca

šalju decu dojiljama iz potrebe materijalnog održanja porodice. Naime, u dugom periodu prelaska sa predindustrijske na industrijsku ekonomiju, koji je u Francuskoj trajao tokom celog XVIII i XIX veka, učešće majke u radu porodičnog preduzeća je bilo apsolutno neophodno i zahtevalo je prihvatanje posebnih aranžmana brige o bebama, kao što je njihovo slanje dojiljama. Ovaj institucionalni aranžman, ili porodična strategija, opstala je dugo u slojevima sitne buržoazije uprkos tome što je bio suprotan dominantnom ideološkom stavu, odnosno uprkos stalnoj kritici od strane stručnjaka i društvenih reformatora. Nestanak ove prakse početkom ovog veka ne pokazuje, piše Sasman, da su Francuskinje naglo postale dobre majke, već da je opala potreba za njihovim masovnim uključivanjem u radni proces (Sussman, 1982).

Osnovni problem analize u delima autora koji se bave istorijom detinjstva, kao što smo pomenuli, njena sociološka nesuptilnost, odnosno društvena neizdiferenciranost. Pored toga što u analizu ne uključuju društveno-ekonomske činioce i uslove kojima bi objasnili pojavu i promenu određenih obrazaca prakse detinjstva, većina autora rezultate svoje analize, prećutno ili ne, uopštava na sve društvene slojeve. Iako Arijes tvrdi da je novi doživljaj porodice i odnos prema deci (odnosno „buržoaski etos“) ono čime je porodica građanskog sloja u nastajanju težila da se diferencira od aristokratije i širokih narodnih slojeva polimorfno društva (nav. delo, 1989: 310) – u njegovoj analizi je često nejasno na koje se društvene grupe ona odnosi, kao što je prisutno i nezasnovano pripisivanje nekih obrazaca socijalizacije (kao što je „šegrtovanje“ ili formalno obrazovanje) širokim slojevima stanovništva. Stoun, na primer, iako se većina njegove analize odnosi na višu klasu, svoju studiju naziva „Porodica, seks i brak u Engleskoj 1500-1800“ (Stone, 1977). Takvim naslovom, pretpostavljamo, autor pledira na rekonstrukciju porodičnog života u celokupnom engleskom društvu određenog razdoblja. Osnovana je, međutim, kritika koju mu upućuje Anderson da je njegov pokušaj „dragocen za analizu viših klasa, ali skoro beskoristan za ostatak društva“ (Anderson, 1980: 85).

Zaključivanje o svakodnevnom porodičnom životu, pa time i praksi detinjstva tzv. „širokih narodnih masa“ skoro je potpuno onemogućeno nepostojanjem evidencije. Ta činjenica, ipak, nije

sprečila izvesne autore da donose zaključke zasnovane većim delom samo na projekciji ideoloških obrazaca. Tako je nastao stav da roditelji iz radničke klase nisu voleli svoju decu i da su ljubav naučili preuzimajući kulturne vrednosti srednje klase (Bellingham, 1988). Iz činjenice o eksploataciji rada dece iz radničkih porodica koji se kosio sa ideologijom „detoecentrične“ porodice i društva koja je dominirala u XIX veku, ovi autori su zaključivali o ravnodušnosti roditelja radnika prema vlastitom potomstvu.

Značajno objašnjenje promena u radničkoj porodici u periodu od 1870. do 1930. godine koje ne „boluje“ od ideologizovanih pristrasnosti daje Vivijen Zelicer (Zelizer, 1985). Ova autorka tumači prelazak sa kulturnog koncepta „ekonomski korisnog“ na konstrukt „emocionalno neprocenjivog“ deteta kao ključni za formiranje modernog detinjstva, njegove ideje i prakse. U XIX veku se u slojevima buržoazije, a pod uticajem filantropa i reformista, stvara koncept ekonomski bezvrednog ali emocionalno neprocenjivog deteta. Istovremeno, gradska radnička klasa prelazi sa privređivanja na gazdinstvu ili porodične ekonomije, koja je uključivala i pomoć dece, tzv. „dobar rad“ (*good work*), na industrijsku proizvodnju i ekonomiju porodičnog dohotka. S obzirom da još nije uveden sistem plata za glavu porodice, opstanak radničke porodice je zavisio od dohotka svih članova stečenih na tržištu rada, pa tako i od rada dece. Daleko pre nego što je bio zakonski zabranjen, rad dece je bio moralno prokažen, i otuda prezir moralista prema radničkoj porodici koja dozvoljava „loš rad“ (*bad labour*) dece. Prema tumačenju Zelicerove, moralisti nisu razumeli logiku porodičnog dohotka pa su decu posmatrali kao radnu snagu pod ugovorom, a ne kao deo domaće grupe. Poseban doprinos istraživanja V. Zelicer je tumačenje procesa nastanka pojma detinjstva kroz kulturni konflikt dva različita porodična sistema: buržoaskog sistema „domestikacije“ i radničkog sistema porodične ekonomije koji je trajao tokom celog XIX veka (Bellingham, 1988: 352). Ova autorka je pokazala kako mezo nivo grupe posreduje između individualnih osećanja i makro obeležja kulture, oblikujući detinjstvo kao društveno-istorijski proizvod.

Sumirajući rezultate pomenutih analiza koje se odnose na praksu detinjstva u prošlosti možemo zaključiti da je potvrđena teza o njenom istorijskom

diskontinuitetu koji se izražava kao prelaz sa jednog na drugi obrazac socijalizacije. Nakon nekoliko prvih godina života kada je jednostavno bilo prisutno, dete je u razdoblju srednjeg veka automatski prelazilo u svet društvenosti zajednice. Njegova socijalizacija se odvijala kroz učešće u životu zajednice, u radnom procesu kroz „šegrtovanje“, u svetkovinama, igrama, razgovorima i drugim aktivnostima koje čine svakodnevnu praksu. Socijalizacija deteta u zapadnim društvima u srednjem veku je, prema tome, bila kontinuiran proces, kao što je to slučaj u većini premodernih društava (i tzv. „primitivnih“) (Benedict, 1955).

Široki „talas“ modernizacije, sa promenama koje je doneo na društveno-ekonomskom, idejnom, osećajnom i porodičnom planu koje generišu novu ideju i doživljaj detinjstva, izmenio je i njegovu praksu. Spoznaja jedinstvenosti i specifičnosti delinjstva kao faze u čovekovom razvoju usmerila je pažnju roditelja i društva na posebne potrebe i interese dece. Posledica „otkrića detinjstva“ u idejnom smislu bio je diskontinuitet u odrastanju, u praksi detinjstva. Deca sada pripadaju „dečijem svetu“ i potrebno je obezbediti njihov prelaz u „svet odraslih“. Oko ovih „obreda prelaza“ formiraju se, kao što smo videli, različite teorije i pristupi vaspitanju i/ili socijalizaciji.

Okolo novog doživljaja i stava prema detetu formira se u XIX i prvoj polovini XX veka čitav „svet detinjstva“. Pored stvaranja specijalizovanih naučnih disciplina čija se saznanja i diskurs putem masovnih komunikacija na popularan način plasiraju (i nameću) širokoj javnosti, za njegovo oblikovanje je zadužena čitava industrija čiji su proizvod novi prostori (dečija soba, igralište), nova odeća (posebna dečija), novi sadržaji i aktivnosti (književnost, muzika, filmovi, pozorište, televizijske i radio emisije, štampa, igre i igračke) - za decu. Mnogi autori u ovoj pojavi vide uzrok kontroverznog položaja dece u modernom svetu. Neki autori govore o „domestikaciji“ dece, odnosno njihovom povlačenju u zatvorene i segregisane prostore koji pored bolje zaštite obezbeđuju i kontrolu nad njima (Zelizer, 1985; Donzelot, 1979) – prisutna je istovremeno i kolonizacija dece na tržištu (Anderson, 1980), kao i rastuća monetizacija i komercijalizacija dečijih života (Zelizer, 1985: 15). Neki autori govore o „ogoljavanju“ detinjstva kroz institucionalizaciju dece u „industriji brige o deci“ sa njenom

strukturnom rigidnošću (Suransky, 1982). Svi se ovi autori slažu u mišljenju da se „otkriće detinjstva” sada pretvara u svoju suprotnost: ono naglašava negativne uslove egzistencije deteta u savremenom svetu razotkrivajući ideološki karakter „društva usredištenog na decu“. Postoje autori koji smatraju da detinjstvo nestaje, pošto mnogostruke odlike savremenog društva brišu barijere i približavaju svetove dece i odraslih (Postman, 1982). U ponovnoj neizdiferenciranosti detinjstva iz sveta odraslih neki autori vide pojavu „novog srednjeg veka“ u odnosu prema deci (Winn, 1980).

Zaključak

Prethodna analiza problema i polemika u okviru istorije detinjstva navodi na nekoliko zaključaka. Kao što smo izneli u pretpostavci, pokazalo se da osnovni izvori polemika proističu iz nerazlučivanja i neopreznog povezivanja idejnog i praktičnog aspekta detinjstva kao društvene tvorevine. Njihovo analitičko razlikovanje je osnovni preduslov da se izbegne ideologizacija stvarnosti od koje, kao što smo videli, trpe pojedina tumačenja prakse detinjstva i šire svakodnevnog života porodice. Sledeći preduslov može se izraziti kroz zahtev da je u tumačenju pojava kakva je na primer praksa detinjstva neophodno uključiti splet (*matriks*) činilaca i uslova na različitim nivoima društvene stvarnosti: društveno-ekonomskom, kulturnom (idejnom i osećajnom), političkom

(institucionalnom), grupnom (porodičnom). Pokazalo se kakve opasnosti krije tumačenje prakse detinjstva samo kao refleksije hipostaziranih kulturnih normi.

Za tumačenje prakse detinjstva u prošlosti – kako je pokazala Zelicerova – neophodna je analiza grupnog (ili mezo) nivoa stvarnosti domaće grupe ili porodice. Umesto da se govori o detinjstvu u jedini, kao prosto refleksiji dominantne norme i doživljaja detinjstva, plodonosnije je i jedino ispravno govoriti o detinjstvima u množini kao proizvodu specifičnih uslova života dece u različitim društvenim slojevima koji za njih definišu položaj i uloge modifikujući aktuelni normativni model deteta.

Ako se detinjstvo tumači kao kulturni proizvod posebnih društvenih uslova i odnosa, onda se, kako je pokazala Zelicerova, ne može, na primer, govoriti o ljubavi prema deci kao o otkriću buržoaske klase u nastajanju. Pitanje koje je u centru polemike o istoriji detinjstva: da li su ljudi u prošlosti voleli ili nisu voleli svoju decu (ili radnici u skorijoj prošlosti), pokazuje se kao lažno. Nije, naime, reč o osećanju, kao što je bazična afektivnost koja je uvek postojala, već o manjem ili većem investiranju u decu, što je stav pa tako i sastavni deo porodičnih vrednosti. Iz stava prema (ne)značajnosti investiranja u decu generiše se socijalizacijska praksa i ostale aktivnosti koje čine svakodnevni život deteta. S obzirom da je investiranje u decu (u budućnost) sastavni deo porodičnih strategija socijalne reprodukcije, smatramo da je neophodno proučavanja detinjstva redefinisati u tom pravcu.

LITERATURA:

- Anderson, Michael (1980): *Approaches to the History of Western Family, 1500-1914*, London: Macmillan.
- Arijes, Filip (1989): *Vekovi detinjstva*, Beograd, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Bellingham, Bruce (1988): „The History of Childhood since the 'Invention of Childhood': Some Issues in the Eighties”, *Journal of Family History*, Vol. 13. No. 3
- Benedict, Ruth (1955): „Continuities and Discontinuities in Cultural Conditioning”, u: M. Mead & M. Wolfenstein, eds. *Childhood in Contemporary Cultures*, Chicago: University Press.
- Cleverley, J. & D. C. Philips (1986): *Visions of Childhood. Influential Models from Locke to Spock*, New York: Teachers College Press.
- Demos, John (1970): *Family Life in a Plymouth Colony*, Oxford: University Press.
- Donzelo, Žak (1988): „Vladanje posredstvom porodice“, u: Milić, A., prirednik. *Radanje moderne porodice*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Donzelot, J. (1979): *The Policing of the Families*, New York: Random House.
- Dorđević, Tihomir (1990): *Deca u verovanjima i običajima našeg naroda*. Beograd: Idea, Niš: Prosveta.
- Erlich, Vera (1971): *Jugoslovenska porodica u transformaciji*. Zagreb: Liber.
- Kessen, William (1983): „The Child and Other Cultural Inventions“, u: Kessen, F. S. & A. W. Siegel, eds. *The*

- Child and Other Cultural Inventions*. New York: Praeger.
- Kon, Igor S. (1991): *Deti i kultura*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Lasch, Christopher (1986): *Narcistička kultura*. Zagreb: Naprijed.
- Mause, Loyd de (1976): „The Evolution of Childhood“, u: L de Mause (ed.) *The History of Childhood*. New York: Souvenir Press.
- Meckel, R. A. (1984): „Childhood and the Historians: A Review Essay“, *Journal of Family History*, Vol 9. No. 4.
- Milić, Anđelka (1982): „Ideja vaspitanja i istorijska stvarnost porodice“, u: *Vaspitanje i porodica*. Beograd: Institut za pedagoška istraživanja.
- Milić, Anđelka (1988): „Porodica - dijalog sociologije i istorije, u: A. Milić, prir. *Radanje moderne porodice*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva
- Miterauer, M. i R. Zider (1988): „Nastanak ciklusa moderne porodice“, u A. Milić, prir. *Radanje moderne porodice*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva
- Newson, John & Elisabeth (1974): „Cultural Aspects of Child Rearing in the English-Speaking World“, u: M. Richards. ed.. *The Integration of a Child into a Social World*, Cainbridge: University Press.
- Plumb, J. (1975): „The New World of Children in Eighteen Century England“, *Past and Present*. Vol. 67
- Pollock, Linda (1983): *Forgotten Children*, Cambridge: University Press.
- Pollock, Linda (1987): *A Lasting Relationship. Parents and Children over Three Centuries*, London: Fourth Estate.
- Postman, Neil (1982): *The Disappearance of Childhood*. New York: Laurel.
- Shorter, Edward (1976): *The Making of the Modern Family*, London: Wilham Collins.
- Somerville, John (1982): *The Rise and Fall of Childhood*, Los Angeles: Sage Publications.
- Stone, Lawrence (1977): *The Family, Sex and Marriage in England. 1500-1800*. London: Windefeld & Nieolson.
- Suransky, Valerie (1982): *The Erosion of Childhood*, Chicago: University Press.
- Sussman, G. (1977): „The End of Wet-Nursing Bussiness in France. 1874-1914“, *Journal of Family History*, Vol. 2.
- Sussman, G. (1982): *Selling Mother's Milk: Wet-Nursing Bussiness in France. 1715-1914*. Urbana, Ill.: University of Illinois Press.
- Trebješanin, Žarko (1991): *Predstava o detetu u srpskoj kulturi*. Beograd: SKZ.
- Turza, Karel (1995): *Začeci modernosti u porodičnom životu u renesansnim gradovima*, magistarski rad, Filozofski fakultet, Beograd.
- Winn, Marie (1980): *Children Without Childhood*, New York: Pantheon Books.
- Wolfenstein, Marta (1955): „Fun Morality: An Analysis of Recent Child-Training Literature“, u: M. Mead & M. Wolfenstein, eds., *Childhood in Contemporary Cultures*, Chicago: University Press
- Zelizer, Vivien (1985): *Princing the Priceless Child: The Changing Social Value of Children*, New York: Basic Books.

